
Potkalnička grupa crkva–utvrda

Zdenko Balog

Pučko otvoreno učilište Križevci

Izvorni znanstveni rad
UDK – 726.54(497.5-16)

23. 5. 2003.

Napomena:

Sve fotografije snimio, crteže zamislio i izveo autor teksta, ukoliko nije drugačije navedeno.

Župna crkva Velikoga Kalnika prvi put se spominje 1334., kao ECCLESIA SANCTI MARTINI DE MAIORI KEMLUK¹. Razvalina crkve svetog Martina nalazi se podno najvišeg vrha Kalnika, oko pola sata hoda od staroga grada Velikoga Kalnika. Spominje se kao župna crkva i u popisu župa iz 1501. Imamo još jedno svjedočanstvo o Svetom Martinu iz 14. stoljeća. 'Ecclesia sancti Martini eorum parochiali (...) quandam villam Ebres vocatam', spomenuta 1377.² Prema Buturčevu mišljenju istovjetna je župi 'sancti Martini in Mykethincz', prema popisu iz 1501.³, te tu župu svetog Martina izjednačava sa selom Matrinec u križevačkoj župi. Međutim, mi pod imenom crkve svetog Martina, koja je župna selu Ebres / Obrež, 'eorum

Područje Kalničkog arhidakonata praktički je od pamtivijeka gusto naseljen i bogat kraj, o čemu svjedoči podrobno dokumentirana srednjovjekovna povijest tih župa, ali je tijekom stogodišnjega ratovanja ovaj kraj osiromašio i opustio, od čega se nije oporavio do današnjih dana. U ovom spaljenom, ali nikad osvojenom kraju, važnu su ulogu odigrale i crkve-utvrde kao pojava inače poznata u prošlosti kršćanskoga Zapada.

parochiali', ponovo prepoznajemo naslovnu župu Velikoga Kalnika, te crkvu svetog Martina, koja se doista nalazi nadomak selu Obrežu. Što se tiče drugog svetog Martina iz popisa župa, donekle se možemo složiti s Buturčevim mišljenjem. Selo Miketinec, koje ne nalazimo na današnjim

¹ J. Buturac, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501.*, STARINE 59 JAZU, Zagreb 1984.

² CD – XV/186: 21. 02. 1377.

³ J. Buturac, *Popis*, br. 441.

kartama, spominje se u popisima poreza⁴, te bi se prema poretku na spisku trebalo nalaziti negdje oko Ravena, što je doista neposredno susjedstvo današnjem selu Martinec.

Istovremeno, crkva svetog Brcka, kasnija župna crkva Kalnika, spominje se od 1421.⁵, te ne znamo je li kao župna zamijenila crkvu svetog Martina ili je župa za naselje Brezovica osnovana dok je još sveti Martin bio aktivna župa. Neizravnu, ali čvrstu potvrdu o postojanju te crkve imamo zapravo već za 14. stoljeće, i to na temelju datacije fresaka koje se nalaze u njezinoj lađi.⁶ Dva ciklusa fresaka, iz druge polovine 14. stoljeća i iz 15. i 16. stoljeća, ono su što župnu crkvu svetog Brcka na Kalniku čini spomenikom iznad regionalnog konteksta. Crkvu svetog Brcka u 14. stoljeću zamišljamo kao tipičan objekt, dakle s jedinstvenom lađom s otvorenim krovštem i vratima na zapadu i jugu, možda dva prozora na južnom zidu i s kvadratnim svetištem na jedan jaram križnorebrastog svoda. Kada govorimo o oslikavanju crkvi, obično vidimo oslikana samo njihova svetišta. U ovom slučaju očigledno je da je oslikana bila lađa, dakle čitav prostor crkve.⁷ Nažalost, sačuvan je samo manji dio oslika na sjevernom zidu lađe (svetište je kasnije zamijenjeno drugim, kasnogotičkim), no i taj ulomak višestruko je zanimljiv, stilski, ikonografski i povijesnoumjetnički. Tim se fragmentom sustavno bavila A. Deanović, te ćemo se i u ovim opaskama koristiti njezinom studijom.⁸ Povezujući stil slikara sa sjevernotalijanskom školom druge polovine 14. stoljeća, autorica traži naručioaca jedne takve prestižne narudžbe u krugu najvišega plemstva, možda čak oko osobe kralja Ludovika Anžuvina, kojega eventualno prepoznaje u liku donatora na freski.⁹ Što se pak stilske analize tiče, te povezivanja sa sjevernotalijanskim školama, to nam se čini prihvatljivo, posebno u usporedbi s djelima slikara Vitalea da Bologna i Jacopina. Međutim, također treba upozoriti da je u 14. stoljeću talijansko slikarstvo snažno utjecalo i na srednjoeuropske škole, pa mnogi posredni utjecaji navode na veze koje nisu izravne. U tom kontekstu treba promatrati i majstora kalničkih fresaka.¹⁰ U svakom slučaju, bez obzira na to što su freske u ostalim crkvama izgubljene, ovu kalničku narudžbu smatramo iznimkom. Ostale crkve, ako su i bile oslikane, a to je barem za njihova svetišta vjerojatno, oslikali su ih domaći majstori¹¹.

U problematiku crkvi-utvrda ova se crkva uključuje temeljitom obnovom do koje je došlo negdje između kraja 15. i prve četvrtine 16. stoljeća. Koliko možemo kao datum obnove smatrati godinu 1518., koja se ranije smatrala godinom izgradnje crkve¹², teško je reći, ali to je sasvim moguće. Ono što je izvedeno prilikom kasnogotičke obnove, lijepo je vidljiva i prepoznatljiva cjelina, koja obuhvaća svetište poligonalnog završetka, zvonik i stubište kao poseban volumen naslonjen na zvonik.¹³ Zvonik ima naglašena obrambena svojstva, ne

samo zbog prozora tipa strelnica u donjim katovima nego i strateški izvedenim ulazom preko drvenih ljestava u prvi kat. Svetište je izvedeno na 3/8 zaključak, nadsvodeno križnorebrastim svodom s konzolama, koje sadrže polja štitova. Pored tih detalja svoda, mnoštvo drugih detalja arhitektonske plastike, stilskih svojstava gotičkog manirizma, opet svjedoči o prestižnoj narudžbi. Sve obiluje profiliranim detaljima, okapnice upornjaka, mrežišta prozora, sedilija, kustodija i slavluk, ali sve u ljepoti sjedinjuje jedinstven i odlično očuvan ciklus fresaka, koji potpuno ispunja prostor svetišta.¹⁴ Svi su detalji, kao i okviri vrata i prozora zvonika, dobro izvedeni, a klesanici su obilježeni klesarskim znakovima.

Crkva svetog Andrije Apostola u Kamešnici izvan je konteksta grupe crkvi-utvrda, no kao datiran i gotovo netaknut objekt važna nam je kao komparativni materijal da shvatimo genezu fortificiranih svetišta. Sagrađena je 1377. u selu Kamešnici u župi svetog Martina. Značajno je da je sačuvana isprava o utemeljenju kapele¹⁵, koja nam daje nešto uvida u organizaciju župa. Čini se da je zbog velikog broja osnovanih župa u 14. stoljeću u župi Kalnik postojao strah da će se i ta crkva po izgradnji izdvojiti kao zasebna župa. Tako je u ispravi o podizanju nove kapele odobreno da se ona podigne, ali pod uvjetom *'quod dicta ecclesia seu capella Sancto*

⁴ Adamček – Kampuš: 1507., str. 27 i d.

⁵ MHEZ VI/5: 31. 1. 1421.: (...) in persona discreti viri domini Martini, plebani ecclesie sancti Martini de sub Maiori Kemlek (...) in ecclesia sancti Briccii (...)

⁶ A. Deanović, *Talijanski slikar na visočini Kalnika*, Peristil 4, Zagreb 1961.

⁷ Jednako, u novije vrijeme otkriven ciklus kasnoromaničkih fresaka u kapeli u Novom Mjestu kod Zeline dokazuje da su kapele mogle biti oslikane i čitavom unutrašnjošću. Neistraženo, prema uvidu.

⁸ A. Deanović, *Talijanski...*

⁹ A. Deanović, *Talijanski...*, sl. 2.

¹⁰ Opširnije: G. Schmidt, *Die Rezeption der italienischen Trecentokunst in Mittel- und Osteuropa*, zbornik *Gotika u Sloveniji*, Ljubljana 1995.

¹¹ Ovu pretpostavku temeljimo na onome što je očuvano od fresaka u susjednom Zagorju.

¹² I. Kukuljević Sakcinski, *Grad Veliki Kalnik*, Leptir, 1859., str. 308; F. Gundrum, *Sv. Martin na Igrišću*, rukopis, Arhiv HAZU, oba navoda prema članku Kalnik u umjetničkoj topografiji Križevci – grad i okolica, bilj. 11.

¹³ Opširnije: Z. Balog, *Kasnogotička obnova crkve svetog Brcka na Kalniku*, Kaj 1–2, Zagreb 1996.

¹⁴ A. Deanović, *Otkriće kasnogotičkih zidnih slikarija u kalničkom prezbiteriju*, Bulletin JAZU 7, Zagreb 1955.

¹⁵ NAZ, 10. 05. 1377.: (...) ad consecrandum ecclesiam Sancti Andree apostoli, de novo ex lapidibus constructam (...), prema navodu u članku *Kamešnica*, grupa autora Križevci...

¹⁶ N. dj.

¹⁷ U našoj literaturi nije bilo značajnijih studija o kvadratičnim gotičkim svetištima. U kontekstu obrade crkve svetog Martina na Martinšćini temu je dotakla M. Vetrlih (M. Vetrlih, *Crkva svetog Martina na Martinšćini*, Maribor 1988.), te citira mišljenje autora o problematici kvadratičnih svetišta, uglavnom s obzirom na građu koja postoji u susjednoj Austriji. Spominjući značajan broj od oko pedeset crkvi tog tipa svetišta, od romanike do gotike, Vetrlih se priklanja pretpostavci o širenju tog tipa svetišta sa sjevera, iz austrijske i slovenske Štajerske prema zagorskoj grupi, n. dj., str. 24 i d. Odbacuje pretpostavku o

Andree esset ecclesiae beati Martini perpetuo annexata et eius filialis'.¹⁶ Dakle, unaprijed se isključuje mogućnost da se Sveti Andrija izdvoji ispod jurisdikcije Svetog Martina.

Pretpostavljamo da su pojedine župne crkve prije nužnih pregradnji kojima su prilagođene obrambenoj svrsi, zacijelo ličile upravo kapeli u Kamešnici. I ta kapela, iako građena skromno, te ne odaje ni daleke odraze prestižne majstorske grupe koja je izvodila na primjer radove na Svetom Brcku, ipak nekim detaljima, tipskom kustodijom i rebrima svoda, portalima u kojima prepoznamo majstora vična kvadriangularnoj geometriji, dokazuje solidnu razinu lokalnoga kamenoklesarstva. Crkva u Kamešnici jednostavan je dvoprostorni objekt, što se sastoji od pravokutne nenadsvedene lađe i kvadratnog svetišta na jedan jaram. Od arhitektonske plastike sačuvana su dva portala, vidljivi su tragovi gotičkih prozora niskih parapeta, povišenih kasnije, prilikom smanjivanja prozora u doba baroka. Tu je kamena kustodija jednostavnoga gotičkog ukrasa, te tragovi križnorebrastog svoda koji je nadsvodio svetište. Slavluk ima jednostavnu zasječenu profilaciju. Nad zabatom zapadnoga pročelja uzdiže se nešto kao početak zvonika, no nejasno je o čemu se doista radi. Možda je zid povišen na mjestu gdje se nekoć oslanjao drveni zvonik? Pretpostavljamo da crkve toga razdoblja u pravilu još nemaju zidanih zvonika.

tradicii crkvene gradnje drvom, te o preslikavanju drvenih oblika u kamenu, argumentom da o takvoj gradnji ne postoje izvori koji bi je u Zagorju potvrđivali. Iako danas naprosto nije popularno traženje podrijetla oblika u tradicijskoj arhitekturi (što je na primjer u 19. stoljeću bilo izuzetno popularno), ne možemo to olako odbaciti, budući kod nas izvori potvrđuju postojanje takve arhitekture. Također, Vetrici previše lako odbacuje i argument utjecaja monumentalne redovničke arhitekture, što je tema koja tek traži svoju obradu. Na kraju zaključujemo da je nedostatak njezine obrade taj što se usredotočuje na Zagorje, previdajući da se radi o grupi koja se preko Prigorja širi duboko u potkalnički kraj. Komelj (I. Komelj, *Gotska arhitektura*, Ljubljana 1973.) smatra taj oblik svetišta najelegantnijim, te ističe utjecaj redova (kartuzijanci), koji je u slovenskim zemljama bio mnogo snažniji, *n. dj.*, str. 79 id.

¹⁸ Prilikom radova na popravku i promjeni poda crkve izostala su, doduše, sustavna istraživanja, ali određeni tragovi zidova koji su podizanjem starog poda izašli na vidjelo, te fragment rebra čija profilacija odgovara raširenom tipu, a polumjer obuhvaća prostor odgovarajućeg parametra, zaključujemo da je i Sveti Ivan prilikom izgradnje bio tipološki srodan opisanim objektima. Prema uvidu.

¹⁹ CD – XIV/143: 27. 06. 1369.: '(...) ecclesia sancti ... possessionis Rauen de lignaminibus constructe (...)'

²⁰ MHEZ – II 1334. arhidakonat Kalnik, prema J. Buturac, *Popis*.

²¹ CD – IV/308: 1248.: '*Incipit enim meta eius retro domum Wlkazlay sacerdotis et ibi est meta in arbore (...) Inde ad finem minoris Kemluk, (...)*'

²² CD – IV/450: 1252.: '(...) vinas eorum contiguas sitas in cliuo montis Kemluk apud ecclesiam sancte Marie virginis uendidissent Abrahe comiti de Moroucha (...)'

²³ ArHAZU D–XX–47, 29. XII 1499., očigledno isti župnik Paulus iz popisa župa 1501., prema J. Buturac, *Popis*.

²⁴ ADAMČEK – KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1976., str. 49 i d.

²⁵ Z. Horvat, *Zvonik bivše samostanske crkve u Remetincu*, Vjesti MiK 3–4, Zagreb 1978.

Stilski je uočljiv element kvadratno svetište na jedan jaram križnorebrastog svoda. Taj tip svetišta iznenađujuće je rijedak s obzirom na jednostavnost i lakoću izvedbe. Nalazimo ga u razvučenoj grupi između nekih zagorskih crkvi i naše potkalničke grupe.¹⁷ Pored Kamešnice, isti je tip svetišta, a time i crkve sačuvan u nedalekoj Svetoj Heleni, Miholcu, prepoznamo ga u Gornjoj Rijeci, a imamo nalaza koji ukazuju na isti tip svoda u Svetom Ivanu u Žabnu, prije njegove temeljite pregradnje¹⁸, te u Orehovcu. Istom tipu, ali nešto razvedenijeg svoda, pripada crkva svetog Ladislava u Ravenu. Za tu crkvu imamo podatak da je još 1369. bila drvena¹⁹, što određuje najraniji mogući datum gradnje zidanog objekta. Nemamo spoznaja o tipu svetišta Svetog Martina na Kalniku, jednako kao što su nam nepoznati tipovi svetišta crkvi koje su obnovom dobile produžena 3/8 nadsvedena svetišta, no moguće je da su i te crkve isprva imale kvadratna svetišta na jedan jaram.

Crkva sv. Marije u Gornjoj Rijeci spominje se u popisu župa iz 1334. kao ECCLESIA BEATE VIRGINIS DE MINORI KEMLUK²⁰, odnosno crkva svete Marije u Malom Kalniku. Prvi puta postojanje crkve na tom lokalitetu nejasno se spominje 1248.²¹, a sasvim nedvojbeno već 1252.²² 1499. spomenut je Paulus, plebanus eccl. B. Marie virginis de Minore Kemlek²³. Gornjoriječka župa još se u 16. stoljeću naziva Mali Kalnik.²⁴

Ovu crkvu sa zvonikom izrazito obrambenog karaktera, na njezinom položaju, doživljavamo kao svojevrsnu predstražu utvrdi Mali Kalnik. Crkva je građena u više etapa i pregrađivana, te smo u nedoumici da li da netipičnu dispoziciju zvonika, koji je pročelno postavljen izrazito asimetrično, smatramo posljedicom tih pregradnji ili odstupanjem od simetrije iz nekih drugih razloga. Zvonik je masivan, tipski podsjeća na zvonik u Visokom, ali i na neke udaljenije primjere, npr. zvonike u Remetincu i Varaždinu.²⁵ Gotički profiliran portal postavljen je na pročelju zvonika. Iz kasnijih primjera vidjet ćemo da je takva dispozicija izuzetna, a budući da je portal gotovo uništen i recentno izveden u cementnoj žbuci, lako je pretpostaviti da je na to mjesto premješten s originalnog položaja na liniji pročelja lađe. Volumen zvonika strši pred liniju pročelja, što će biti pravilo bez iznimke za sve crkve i zvonike građene u tom razdoblju. Ovaj nejasni i netipični objekt malo nam odaje o vlastitoj genezi, kao i o tipologiji potkalničke grupe crkvi–tvrdava.

ECCLESIA BEATI PETRI DE POSSESSIONE GEORGII, FILII PAULI, odnosno, Sveti Petar u današnjem naselju Orehovec, nalazi se podno Kalnika, i to, jednako kao i crkva u Gornjoj Rijeci, na granici prastarog biskupskog posjeda. Crkva je u popisu župa obilježena plemenskim toponimom, naime, nalazila se na posjedu sinova Pavlovih. Posjed se već tijekom 14. stoljeća počinje nazivati po crkvenom patronu, premda se pleme Pavlovih sinova sporadično spominje i dalje.

Građevinski, orehovečka je crkva uzoran primjer jednostavnog, aksijalnog tipa crkve, gdje su sve tri prostorno-volumenske cjeline, zvonik, lađa i svetište, postavljene na jednu os. Takva dispozicija toliko je logična i nametljiva da nas gotovo iznenađuje pojava drugačijeg rasporeda. Crkva svetog Petra po tome bi bila tipološki srodna i Svetoj Mariji u Gornjoj Rijeci, ali i svetom Križu u Križevcima, župnim crkvama u Đurđicu, Glogovnici itd., uz napomenu da ipak svaki primjer treba promatrati zasebno. Izvorno, crkvu zamišljamo kao tipski objekt poput kapele u Kamešnici, kojemu se naknadno prigraduje zvonik. O naknadnoj prigradnji zvonika svjedoči jedna zanimljiva činjenica. Profilirani gotički portal nalazi se na liniji pročelja, ostavljajući prizemlje zvonika slobodno, što nije neuobičajeno. Međutim, pažljivim promatranjem portala uočili smo da je pregrađivan, vidljivo sačavan, zacijelo upravo prilikom ove prigradnje. Štoviše, prilikom pregrađivanja portala došlo je do zamjene strana dovratnika.²⁶ Postavljen osno, na sredini zapadnoga pročelja, visoki zvonik svojim volumenom potpuno dominira nad položenim volumenom crkve, te naglašava simetralu na kojoj se nišu lađa i svetište. Zbog zvonika nije se moglo prizemlje služiti kao sakristija, ali je prizemlje zvonika bilo funkcionalno na drugi način. Zvonik crkve u Orehovcu, koji unatoč tipološkim razlozima datiramo zajedno s grupom obrambenih crkvenih zvonika u razdoblje kraja 15. i prve polovine 16. stoljeća, bio je jedan od najljepših primjera, s položajem na kojem je bio vidljiv iz čitave šire okoline, sve dok se, nažalost, slijedom dugotrajne nebrige nije srušio do temelja 2001. godine.

Posebna uloga križevačke crkve svetoga Križa u kontekstu ove teme nije samo u tome što se radi o župnoj crkvi glavnoga grada i središta županije, nego i u činjenici da je to jedan od rijetkih primjera gdje imamo dokazan i dokumentiran obruč bedema oko crkve. O povijesti te crkve pisali smo u više navrata, te ovdje upućujemo čitaoca na opširnije studije.²⁷

Upada u oči poseban prostorni odnos crkve i obzidanoga Donjega grada (podizanje bedema nakon 1405.). Otvoreno je pitanje da li je crkva svoj zasebni pojas bedema dobila nakon obzidanja Donjega grada ili ranije od toga vremena, budući najraniji likovni prikazi na kojima je vidljiva utvrda oko crkve potječu iz vremena kad je grad već bio obzidan. Postoje razlozi koji podržavaju jednu i drugu mogućnost. Ipak, napominjemo da je u vrijeme podizanja križevačkih bedema crkva svetoga Križa po svemu sudeći skroman objekt, koji tek ponekom pojedinošću, ali ne i posebnim dimenzijama, premašuje ostale ladanjske župne crkve. Stoga otvaramo mogućnost da je crkva tek po obnovi, odnosno istovremeno s obnovom dobila vlastiti obrambeni bedem.

Zvonik crkve također ima naglašeno obrambeni karakter. Postavljen je osno, poput orehovečkoga, a postav crkvenog

portala unutar prizemlja zvonika, na liniji pročelja lađe, ostavlja prizemlje zvonika funkcionalno slobodnim. Teško je odrediti pripada li i zvonik istom vremenu kad je obnavljana crkva i građeno njezino prostrano gotičko svetište, no to je svakako moguće. Obnova crkve završena je krajem 15. stoljeća, a razdoblje podizanja zvonika-kula smještamo u vrijeme kraja 15. i 16. stoljeća. Može se pretpostavljati da je križevačka crkva bila jedna od prvih koja je dobila takav zvonik.

Crkva svetoga Jurja u Đurđicu u popisu župa iz 1334. zabilježena je kao *ECCLESIA BEATI GEORGII DE GLOGAUNICHA*, što je zbunjivalo istraživače, te su tražili neku izgublenu crkvu svetoga Jurja u sepulkralskoj Glogovnici.²⁸ Međutim, tu smo župu iz popisa arhidakona Ivana svojim istraživanjem uspješno povezali s današnjim Đurđicom.²⁹ Sjedište župe svetoga Jurja *'de Glogaunica'* Đurđic nalazi se tek nekoliko kilometara od Križevaca, te smještaj župe tako blizu regionalnom središtu objašnjavamo velikom starošću župe i crkve. Određivanje župe imenom Lemeš, koje postaje češće od 15. stoljeća, tumačimo nastojanjem da se bolje odredi među sve više župa i crkvi svetoga Jurja. Toponim Lemeš ne znači ništa određeno: nije ime rijeke, ni brda, niti nekoga određenog mjesta. Možda se ovdje susrećemo s jednim od pretežno izgubljenih slavenskih prapotonima.³⁰ Crkva i župa u Đurđicu spominje se od 1277.³¹ Kasnije ju susrećemo u popisu župa, a u vrelima 15. i 16. stoljeća spominje je kao posjed zagrebačkih biskupa.³²

Temeljite obnove tijekom kasnijih stoljeća uspješno su zamaskirale svaku mogućnost ma i tipološkog rekonstruiranja gotičke zgrade župne crkve. O utvrdnom karakteru crkve danas svjedoče obrambeni zvonik i poseban položaj crkve,

²⁶ Nažalost, dodatni 'dokaz' o naknadnoj prigradnji zvonika dobili smo i nakon što se on zbog posljedica dugotrajne nebrige i nestručnog održavanja pred dvije godine srušio do temelja. Zvonik je bio građen od miješanog, improviziranog materijala, što svjedoči o hitnosti podizanja i teškim prilikama iz kojih je protekao.

²⁷ Z. Balog, *Crkva svetog Križa – svjedok prvih stoljeća Križevaca*, Kaj 2, Zagreb 1997.; Z. Balog, *Prijedlog za neostvareni projekt crkve svetog Križa u Križevcima*, Peristil 42–43, Zagreb 1999/2000.

²⁸ Tako Buturac, *Popis*; Grupa autora, *Glogovnica*, u Križevci, itd.

²⁹ Z. Balog, *Grada za najraniju povijest župe Lemeš – Đurđic*, Kaj 2, Zagreb 1997.; Balog, *Ecclesia beati Georgii de Glogaunica*, Kaj 6, Zagreb 1999.; L. Dobronić, *Iz prošlosti Glogovnice*, Križevci 1999., str. 9. Istovremeno odbacujemo i pretpostavke S. Kožula o seljenju sjedišta đurđičke župe između Đurđica i Lemeša Križevačkog, v. članak *Đurđic* u Križevci, str. 302, bilj. 5.

³⁰ Premda je toponim zabilježen relativno kasno, 1411. (MHEZ V/278: 2. 08. 1411.), njegova proširenost na sela južne križevačke okolice ukazuje na veću starost od dokumentirane. Pojava imena Lemeš kod ova dva sela ne može biti slučajnost jer se to mjesno ime, osim još jednoga primjera, pojavljuje samo ovdje, usp. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*, sv. VI., Zagreb 1904.–1910.: Lemeš 1.: dio pluga; usporedba raznih slavenskih jezika pokazuje da je riječ praslavenska, Lemeš 2.: mjesno ime, navodi planinu u Dalmaciji i dva sela pored Križevaca.

koja je postavljena doista idealno na uzvisini jugoistočno od grada Križevaca, dobro vidljiva iz šire okoline. Zbog njezina položaja lako ju možemo zamisliti kao posljednju predstražu s čijeg se zvonika promatrao smjer očekivanog napada, te istovremeno zvonima podizala uzbuna za grad i okolicu.

Crkva i župa svetoga Ivana u današnjem općinskom središtu Sveti Ivan Žabno, ECCLESIA BEATI JOHANNIS DE SABNICZA, dosljedno će se kroz isprave vezivati uz toponim Žabnica/Žavnica. Međutim, budući da crkva ima sačuvane gotičke elemente, a njezin je položaj odabran logikom kojom su birana mjesta za podizanje prastarih župnih crkvi, možemo jedino zaključiti da se današnje naselje Sveti Ivan Žabno nekoć nazivalo Žabnica.³³ U vezi sa župnom crkvom u Žabnu još nekoliko zanimljivosti. Postoji isprava iz 1437.³⁴, kojom se moli papu Eugena da podijeli oprost vjernicima *'qui dictam ecclesiam (...) devote visitaverint et manus adiutrices ad constructionem murorum novi operis ipsius ecclesie inchoandam porrerint'*. Dakle, iz ove isprave doznajemo da se nova zidana crkva svetoga Ivana podiže oko te godine, te se oprost odnosi na sve koji prilikom pobožnog posjeta crkvi doprinesu poklonom, ali i vlastitim radom rukama. Ova zidanica zacijelo će zamijeniti drvenu crkvu koja je do tada stajala, jer isprava govori o novogradnji, a u protivnom bi se postojeći objekt pregrađivao ili dograđivao. Sličnu odredbu, u kojoj se vjernicima omogućuje da i svojim radom, a ne samo darom steknu pravo na oprost, nalazimo u jednoj drugoj onovremenoj ispravi, koja se tiče gradnje lepoglavskog samostana, gdje vjernici *'qui ad fabricam praedicti monasterii per quemcunque quovismodo manua porrexerint adjutrices'*³⁵, stječu pravo na 40-dnevni oprost. Takve odredbe svakako ne

treba shvatiti simbolički. Vjerski žar i svijest o zajedništvu komune prilikom podizanja crkve obuzima sve jednako, i one koji mogu pomoći novcem i poklonima, ali i one koji mogu ponuditi jedino svoj rad.

Crkvu svetoga Ivana u Žabnu rekonstruiramo kao tipsko zdanje, koji je, iako građeno preko pola stoljeća kasnije, po svemu slično kapeli u Kamešnici. Ima tragova koji ukazuju na tip kvadratnog svetišta³⁶, dok je zvonik u osi crkvene zgrade dozidan naknadno. Od malobrojnih sačuvanih svjedočanstava o ovoj kasnosrednjovjekovnoj crkvi spominjemo zapadni portal pod zvonikom otvorenoga prizemlja.

Spomenimo na ovome mjestu i zbunjujući spomen župe *'sancti Iohannis de Glagoncza'*. Župa imena svetoga Ivana koja se veže uz toponim Glogovnica spomenuta je samo na jednom mjestu, i to u molbi Blaža Pavlova iz Križevaca da mu papa dodijeli dotičnu župu.³⁷ Ne spominje ju ni popis župa iz 1334., niti onaj iz 1501. Budući nema ni jedne spomenute župe svetoga Ivana koja ne bi bila ubicirana, moramo Svetog Ivana Glogovničkog tražiti ili među postojećim župama, ili se suočiti s jednom neotkrivenom, ni prije ni kasnije spomenutom župom. Ne mogu prihvatiti pretpostavku da bi se u ovom slučaju radilo o drugačijem imenovanju župe svetoga Ivana u Žabnici/Žabnu³⁸, jer se sjedište župe nalazi podalje od Glogovnice, te je ta župa uvijek dosljedno imenovana toponimom Žabnica. Jedini prepoznatljivi kandidat za do sada nepoznatu župu svetoga Ivana Glogovničkog bilo bi selo Vojakovački Ivanac na cesti od Glogovnice prema Križevcima. Istina je da tijesan smještaj ove hipotetične župe između Križevaca, Svete Helene, Glogovnice i župe svetoga Nikole *'de Gragena'* čini ovu pretpostavku malo vjerojatnom, no isprave nam dokazuju da se župe pojavljuju i u gušćem rasteru, ali se uglavnom ne održavaju dugo. Ovoj dvojbi dodajmo poticajan podatak da se selo Vojakovački Ivanac u popisu poreza početkom 16. stoljeća spominje kao Zenth Iwan.³⁹

Na rubu potkalničke grupe, uvodeći nas u područje zelinskoga Prigorja, nalazi se i stari posjed Rakovec. Latinski ga izvori nazivaju Rakounok/Rakonuk, a u ispravama se pojavljuje polovinom 13. stoljeća.⁴⁰ ECCLESIA BEATI GEORGII DE RAKOUNOK zabilježena je 1334., u sklopu Kalničkog arhidakonata. Crkva je temeljito preuređivana u kasnijim stoljećima, ali je vanjštinom zadržala osnovna svojstva (izvorne?) gotičke građevine. Očuvan je južni portal, tipološki srodan portalima župnih crkvi kalničke grupe. Zvonik je smješten sjeverno uz svetište. Osim zvonika, već tipičnih obrambenih svojstava, opet je položaj crkve, s dobrim pregledom nad okolišem, ono što ovu crkvu čini dijelom problematike utvrđnih crkvi potkalničke grupe.

Iako u popisu iz 1334. nije spomenuta, nesumnjivo je da je već mnogo ranije postojala crkva, a i župa svetoga Mihajla u

³¹ CD – VI/170: 3. 3. 1277.: (...)ubi terre sancti Georgii (...) uenit ad uiam que tendit ab ecclesia sancti Georgii uersus Polanam (...).

³² MCZa II/394: 15. 4. 1499.; Adamček–Kampuš: 1507.; 1517.

³³ Od kraja 14. stoljeća posjed Žavnica/Žabno u izvorima se pojavljuje pod imenom Bablyak, usp.: CD – VIII/206: 15. 01. 1398., itd.

³⁴ MHEZ VI/481: 9. 11. 1437.

³⁵ Izvornik u Ugarskom drž. arhivu, D. L. 34.717 (nekoć Hrvatski arhiv, Acta mon. Lep., t. XXI. nr. 11), prema K. Dočkal, *Povijest pavlinskog samostana Bl. Djevice Marije u Lepoglavi*, rukopis Arhiv HAZU II-b-72, str. 22.

³⁶ Tragovi otkriveni prilikom iskopavanja u crkvi zbog postavljanja novoga poda prije nekoliko godina. Tom je prilikom nađen fragmetn svodnoga rebra, čija veličina luka odgovara dijagonalni rebra pretpostavljenog kvadratnog svetišta, sve prema uvidu.

³⁷ MHEZ VI/371: 16. 03. 1433.: (...)parochiali ecclesia sancti Iohannis de Glagoncza, Zagrabienensis diocesis, vacante per mortem quondam Georgii de Ludbreg, ipsius ecclesie parochialis ultimi et veri possessoris, extra Romanam curiam defuncti, cuius fructus etc. trium marcharum argenti secundum communem extimationem valorem annum non excedunt (...).

³⁸ L. Dobronić, *Glogovnica*, str. 9.

³⁹ ADAMČEK – KAMPUŠ: 1507., str. 23 i d.

⁴⁰ CD – IV/211: 5. 10. 1244.: (...)ubi terra castru de Rokounuk terminatur est terra castru de Kemluk exoritur (...).

selu Miholcu nedaleko Križevaca. Toponim je utvrđen 1244.⁴¹, te naziv sela 'Sancto Michaelae' nesumnjivo ukazuje na to da se u selu nalazi crkva toga imena, jer da je drugačije, selo se naprosto ne bi tako zvalo. Lokalitet je ponovo spomenut 1252.⁴², a 1325. izrijeком se spominje 'Johannis plebano de sancto Michaelae'⁴³. Ni jedne crkve svetoga Mihajla u to vrijeme nema u blizini; tek će kasnije biti spomenut još jedan Sveti Mihajlo, te je ovom ispravom raščišćena svaka dvojba je li Sancto Michaelae iz 1244. župa ili ne. Zašto onda ta župa nije spomenuta u inače temeljitom i korektnom popisu iz 1334.? Nagađamo da bi odgovor na to pitanje mogao stajati u ispravi iz 1430.⁴⁴, prema kojoj bi župa Miholec stajala u nekom posebnom odnosu prema glogovničkim sepulkralcima. Da li je moguće da je glogovnički samostan imao određena kolatorska prava župe, te je postavljao svoje kanonike za župnike? Takva bi okolnost mogla uzrokovati da se u spomenuti popis župa ne uvrsti župa koja nije izravno podložna Zagrebačkoj biskupiji.

Crkva svetoga Mihajla u Miholcu, najljepši je sačuvani primjer među župnim crkvama tipskog objekta pravokutne lađe i kvadratnog svetišta s križnorebrastim svodom. Početkom 16. stoljeća s južne strane lađe prigraduje se zvonik obrambenih svojstava.⁴⁵ Ovaj put imamo primjer da je položaj zvonika prilagođen obrambenoj logici, jer štiti crkvu s južne strane, te s promatračnice zvonika pruža najbolji pogled na tu stranu. Zvonik ima ulaz na prvom katu, kamo vode kasnije prigradene stube, dok su u izvornom rasporedu do ulaza u zvonik, iz već spomenutih razloga vodile pomične ljestve. Prizemlje zvonika u vrijeme gradnje služilo je kao sakristija. To je bilo uobičajeno, te u asketskim uvjetima gradnje jednog više obrambenog nego sakralnog objekta ne možemo zamisliti luksuz da se sakristija gradi posebno, a prizemlju zvonika da se traži druga namjena. Dobiva li crkva već tada, istovremeno s obrambenim zvonikom, mali obruč obrambenog bedema sa šancem i mostom s južne strane, što ga spominje vizitacija iz 1707., nije moguće utvrditi bez ranijih podataka, ali to je sasvim vjerojatno.⁴⁶ Ako je bilo tako, Miholec bi bio primjer utvrđene crkve-tabora u sustavu obrambenih crkvi potkalničke grupe. Moguće je da je ova dodatna obrambena mjera bila potrebna zbog toga što se ta crkva ne nalazi, poput većine ostalih na uzvisini, nego u dolini.

Rječica Wyzoka spominje se 1343.⁴⁷, a potom se spominje imanje i vinogradi istog imena. Čini se da je župa osnovana ubrzo poslije popisa župa 1334., jer se već 1375. spominje 'ecclesia sancte Trinitatis in monte Wyzoka'.⁴⁸ Nakon toga se ista crkva redovito nalazi u izvorima, popisima župa, te ima kontinuitet do današnjega dana.

Budući da se crkva u Visokom spominje već od 1375., ranija je građevina vjerojatno bila tipski objekt poput ostalih crkvi

u potkalničkom kraju. Prilikom nedavnih konzervatorskih radova na južnom zidu lađe otkriveni su tragovi zazidanih prozora iz dviju gotičkih etapa izgradnje. To bi značilo da je i ranija građevina, prije obnove i prigradnje tvrđavskog zvonika, bila zidanica. Obnova je izvedena po modelu kalničkoga Svetog Brcka, tako da su lađi prigradjeni svetište i zvonik, koji se djelomično oslanja o južnu stranu svetišta. Takav raspored zvonika, jednako u Visokom kao i u Kalniku, naglašava obrambeni prioritet. U drugim okolnostima zvonik bi bio sa sjeverne strane, te bi oslobađao južni zid svetišta da u njega dopire što više svjetla. Međutim, funkcija zvonika kao obrambeno-promatračke kule diktira postav na jugoistok, odakle se opasnost i očekuje.

Svetište je postavljeno nesimetrično prema lađi, poklapajući se s njom svojim južnim zidom, ali ne i sa sjevernim. Razlog je tome postav zvonika, koji se dijelom naslanja na lađu, a dijelom na svetište. Unatoč kasnijoj barokizaciji svetišta, kojom su prilikom uklonjena i svodna rebra, crkva je zadržala mnoštvo detalja gotičke arhitektonske plastike, te gotovo netaknut gotički zvonik. U svetištu je sačuvana gotička kustodija, sakristijska vrata, a u neposrednoj okolici crkve još postoje bazni kameni slavluka bogate profilacije. Upornjaci svetišta oblikovani su već potpuno nefunkcionalno, dekorativno, prozori su zazidani, no još se lijepo vide njihovi tipični oblici. Zvonik, jednako kao i kalnički, ima povišen ulaz, uske strijelnice u donjim katovima, te širu lođu s biforom na vrhu. Na zvoniku se nalazi niz donatorskih grbova, od kojih nisu svi heraldički očitani, ali svjedoče veće zanimanje plem-

⁴¹ CD – IV/211: 5. 10. 1244.: (...) *cadit in magnam viam que descendens a sancto Michaelae uadit Zagrabiam* (...).

⁴² CD – IV/426: 24. 04. 1252.: (...) *cadit in magnam viam, que ducit ad sanctum Michaelae* (...).

⁴³ CD – IX/184: 17. 03. 1325.

⁴⁴ MHEZ VI/339: 16. 09. 1430.

⁴⁵ Z. Balog, *Miholec*, Kaj 2, Zagreb 1997., str. 70 i.; S. Sekuli_ Gvozdanović, *Crkve tvrdave*, str. 114, pretpostavlja da je zvonik građen u 13. stoljeću. Takvu dataciju ne možemo prihvatiti jer u to je doba teško i pretpostaviti veći broj zidanih crkvi, a zvonici, ovaj kao i ostali, očigledna su kasnija prigradnja. Za tako ranu dataciju naprosto nema razloga. Zanimljivo je primijetiti da autorica u istoj knjizi, str. 122, piše o glogovničkoj crkvi i njezinu zvoniku, cit: '...pošto su ga srušili Turci, zbog kojih se gradio fortificirani zvonik s kulom u nedalekom Miholcu...' (podvukao Z. B.).

⁴⁶ Prema spomenici župe svetoga Mihajla u Miholcu, Z. Balog, *Miholec*; I. Peklić, *Župa Miholec*, Miholec 2002., str. 45 i d.

⁴⁷ CD – XI/34: 11. 3. 1343.: (...) *et cadit ad riulum Wyzoka* (...).

⁴⁸ CD – XV/95: 29. 5. 1375.

⁴⁹ Z. Homen, *Rezultati prve etape arheoloških istraživanja u Glogovnici pokraj Križevaca*, VJMK, 3/4, Zagreb 1998.; Z. Homen, *Glogovnica pokraj Križevaca – rezultati arheoloških istraživanja tijekom 1998. i 1999.*, Obavijesti HAD 1, Zagreb 2000.

⁵⁰ Utvrđeni glogovnički samostan izravno se spominje u zaključcima Hrvatskog sabora: '...eadem modo et praepositi Galgonzensis ad munitionem fortaliti galgonze...' E. Laszowski, *Mon. Habsb. IV*, p. 100; prema A. Horvat, *Prilozi povijesno umjetničkim problemima u nekoć templarskoj Glogovnici kraj Križevaca*,

stva za gradnju koja nadilazi vjersko-simboličnu svrhu.

Iako nije sačuvala ništa od vidljivih obrambenih svojstava, s nekoliko se opaski moramo zadržati i na glogovničkoj crkvi. Izvori, naime, izravno spominju njezin obrambeni karakter, a novija arheološka iskopavanja iznijela su i neke nove činjenice. Glogovnička crkva uklopljena je u veći građevinski kompleks, samostan, čije su nam dimenzije i djelomično oblik poznati zahvaljujući rezultatima arheoloških iskopavanja.⁴⁹ Osim toga, i danas se lijepo raspoznaje nivelirani plato sa sjeverne strane crkve, oko kojega se strmo spuštaju padine prema obrambenim šančevima. Iz dosadašnjih rezultata istraživanja jasno je da je samostan imao obrambeni karakter⁵⁰, no otvoreno je pitanje je li sama građevina bila organizirana kao utvrda ili je samostan imala prsten obrambenog bedema. U svakom slučaju glogovnički se kompleks izdvaja iz teme potkalničke grupe crkvi-tvrđava⁵¹, te ga treba promatrati u kontekstu sačuvanih i ustanovljenih obrambenih samostana.

Potkalnička grupa više ili manje fortificiranih crkvi sa značajnim brojem gusto raspoređenih spomenika, širi se dalje prema Zelinskom prigorju, te tipologijom slično građenih objekata pojedinačno ulazi u dubinu Hrvatskog zagorja. Obrambeni karakter uočavamo u župama Kalničkog arhidakonata koje pripadaju Zelinskom prigorju. To je na početku crkva svetog Ivana u Zelini, a još je izrazitiji primjer crkve-utvrde čitavom svojom arhitekturom Sveti Nikola u Hrašćini. Šireći se dalje prema crkvama u Planini, Bedenici, Zajezdi i Belcu, otvaramo novu problematiku zagorskih crkvi-

tvrđava, okupljenih pretežno oko Medvednice i obronaka Ivančice. No zadržavajući se geografski i tipološki na temi kalničkih crkvi-utvrda, i letimičnim pogledom zaključujemo kako te crkve imaju visoku razinu tipoloških srodnosti, različitih od crkvi s obrambenim karakterom izvan te grupe, što nam i omogućava da govorimo o artikuliranoj grupi.

Promatramo li ipak potkalničku i zagorsku grupu kao dio istoga kulturnoga kruga, imamo veličinom i brojem objekata najbrojniju grupu obrambenih crkvi u Hrvatskoj. Zajedničko je čitavoj grupi da se pretežno ne radi o posebnoj arhitekturi, nego o dograđivanju zvonika već postojećim župnim crkvama koje položajem odgovaraju obrambenoj ulozi. Crkve uglavnom nemaju obrambeni obruč, tzv. tabor, premda bi neki primjeri mogli svjedočiti o postojanju pojedinačnih pojava takvih obrambenih kompleksa.⁵² Župna crkva u Gornjem Knežincu, u blizini Varaždina, daje nam uvid u to kako su možda izgledale pojedine crkve koje su bile utvrđene pojasom bedema. Iako je od bedema sačuvana samo jedna kula, to je još uvijek mnogo više nego inače. Povišen izravnati plato još uvijek ocrtava oblik nekadašnjeg tabora. Možda je ova kasno datirana crkva⁵³ građena u jednome mahu, pa su istovremeno s crkvom mogli biti podignuti sjeverni zvonik i bedem. Crkva je kasnije pretrpjela tek neznatne preinake, ulaz u zvonik na katu zatvoren je dograđenim stubištem, sa sjeverne strane prigraden je trijem, a crkva je malo produžena prema zapadu. Očigledno je da je ova utvrđena crkva imala posebnu ulogu obrane ceste od Varaždina prema kaptolskim Toplicama i dalje prema Križevcima.⁵⁴

Mreža crkvi i njihova međusobna udaljenost imaju dvostruku ulogu: crkve su bile jedino čvrsto pribježište za stanovništvo, dok je zvonik pogodan za obranu, a s druge strane zvonici su promatračnice, a zvon sustav dojava opasnosti koji znak za uzbunu širi velikom brzinom. Unatoč izostanku pojedinačnih značajnih građevinskih zahvata (donekle se ističu Visoko i Kalnik), promatrane kao grupa te su crkve značajan pothvat, koji sigurno nije nastao spontano, od župe do župe, nego se ciljno provodio. Slična se kampanja provodi i drugdje u ugroženim područjima, te veliku grupu crkvi-utvrda i tabora nalazimo u susjednoj Sloveniji i Austriji, pretežno po Koruškoj i dijelom po Štajerskoj.⁵⁵

Početkom 16. stoljeća na području današnje Slovenije nalazi se oko 250 fortificiranih crkvi i tabora, a sam papa posebno je pohvalio taj način obrane područja.⁵⁶ Još je jedna dobro ušćuvana grupa obrambenih crkvi-tvrđava i tabora u Transilvaniji, mađarskoj pokrajini, danas u Rumunjskoj.⁵⁷ Ove su na tamošnjem limesu nastajale u dvije faze, najprije u srednjem vijeku, možda u vezi s tatarskom provalom u Europu, te ponovo u 15.–16. stoljeću, u sustavu obrane od Turaka. U toj grupi i same crkve imaju tvrđavska svojstva,

Peristol 4, Zagreb 1961., bilj. 78.

⁴⁹ Malo nejasan pokušaj da se glogovnička crkva i njezin nepostojeći zvonik uklope u problematiku crkvi-tvrđava potkalničke grupe napravila je u svom osvrtnu S. Sekulić Gvozdanović, *Crkve tvrđave*, str. 122. Neke su njezine pretpostavke, međutim, 'pale' već prigodom nedavnih arheoloških iskopavanjima kada je definirana linija zapadnog pročelja. S obzirom na postojanje samostanske arhitekture pridružene zgradi crkve, zvonik, ako je i postojao, mogao je biti uklopljen bilo gdje u objekt samostana.

⁵² Dokumentiran je primjer bedema koji su okruživali lepoglavski samostan, koji je možda bio uzor za gradnju obrambenih zvonika crkvi-tvrđava (Z. Balog, *Geneza izgradnje lepoglavskog samostana*, Lepoglavski zbornik 1992., Zagreb 1993.; Z. Balog, *Crkve-tvrđave u zapadnom dijelu Varaždinske županije*, Kaj 3, Zagreb 1996.), sačuvani su ostaci bedema oko crkve svetog Vuka kod Klenovnika, spomenuti su ostaci obrambenog bedema oko Svetog Mihajla u Miholcu, možda o nečemu sličnom svjedoči i tzv. Andrijiina kula pored župne crkve u Gornjem Knežincu. Sve u svemu nije mnogo, ali možda ipak svjedoči o većem broju izgubljenih objekata.

⁵³ D. Vukičević-Samardžija, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb 1993., str. 155 i d., datira gradnju u prijelaz 15.–16. stoljeća. Od kasnijih pregradnji napominje samo produljenje crkve od linije pjevališta do današnjeg zapadnog prolelja.

⁵⁴ Sve prema uvidu.

⁵⁵ P. Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*, Ljubljana 1986., str. 139 i d.

⁵⁶ P. Fister, *Umetnost*, str. 139 i d.

⁵⁷ J. Gyöngyössi, *Székelvölgyi vártemplomok*, Budapest 1995.

dok je na bedemu što ih okružuje zvonik kao nadgradnja vratima često samostojeće zdanje.

Potkalničku grupu treba posebno promatrati u kontekstu obrambene politike i podizanja utvrda i stražarnica za usporavanje i zaustavljanje osmanlijske ekspanzije u dubinu kršćanskoga Zapada.⁵⁸ Razdoblje koje omeđuju velike bitke, Nikopoljska 1396., Krbavska 1493. i Sisačka 1593., razdoblje je sve dubljih i sve pogubnijih prodora Osmanlija u hrvatsku i ugarsku državu, kao posljednja uporišta prema Austriji i njemačkom Svetom Rimskom Carstvu. Sve do konačne uspostave ravnoteže i relativne prevlasti kršćanske vojske nakon pobjede pod Siskom, to je razdoblje dvaju stoljeća osmanlijskog napredovanja, uz tek iznimno pokoju pobjedu kršćanskih vojski. Osim zastarjeloga načina ratovanja, posebno u prvom razdoblju, kada konzervativni nazori o viteškom ratovanju dovode do nepotrebno velikih gubitaka i slabe taktiku, razlog tome treba gledati u unutrašnjim političkim slabostima razjedinjene kršćanske Europe. Stoga ne čudi da su pogranične provincije i države isuviše često bile prepuštene samoorganiziranju obrane u neravnopravnom srazu protiv moćne osmanlijske vojske. Osmanlije se rado koriste taktikom 'spaljene zemlje', te osvajačkim pothvatima prethode godine slabljenja zaleđa upadima pratećih četica, tzv. akindžija. Istovremeno se iz pograničnih područja protjeruje ili bježi stanovništvo, koje traži utočište dublje prema kršćanskom Zapadu. Iz dramatičnih izvještaja saznajemo da su njihovi upadi, ako ne vojnom snagom, a ono okrutnošću, skladno upotpunjavali osmanlijsku strategiju. Sijući strah i pustošeci krajine, tjerali su stanovništvo na pokrete prema.⁵⁹

Upravo u kontekstu takve vojnopolitičke situacije vidimo ulogu izgradnje dubinskog sustava obrane. Pored manjih vojnih postaja i utvrda, crkve-utvrde su popunjavale prostor, a s obzirom na zatečenu mrežu župnih crkvi, uglavnom zidanih, prostor se relativno brzo i lako mogao dopuniti u područjima gdje su nedostajali klasični obrambeni objekti. Osim toga što je crkva često bila jedini zidani objekt u selu, ispunjavala je i drugu svrhu. Uzbunjivanje i obavještavanje zvonjavom od crkve do crkve bilo je najbrži glasnik opasnosti.

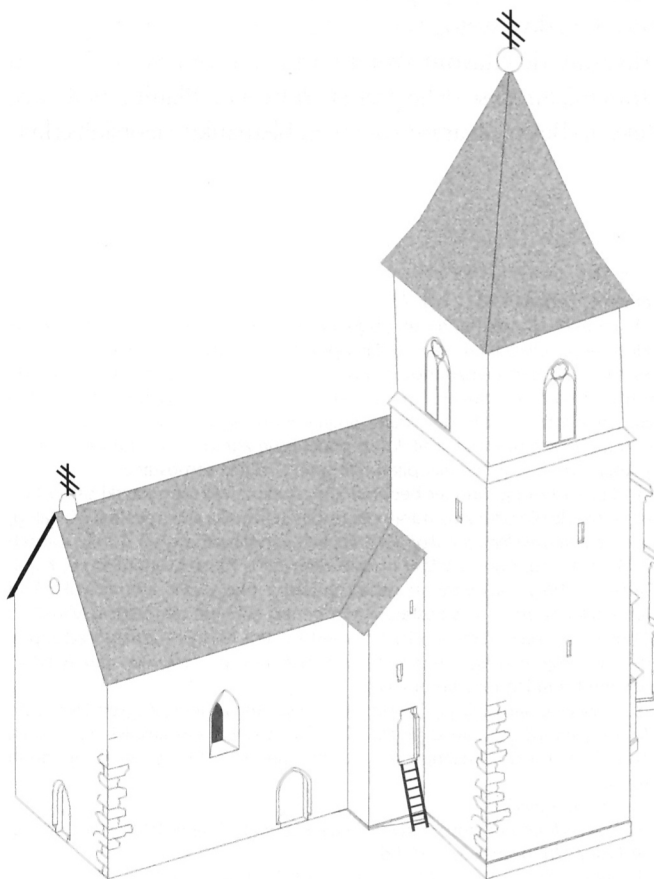
Crkve-utvrde potkalničke grupe, ali i gledane u širem kontekstu zelinsko-prigorske, dapače i zagorske grupe, neovisno o pojedinačnoj vrijednosti i arhitektonskim dosezima pojedine, prvorazredna su građevna grupa, neprepoznata u svojim pejzažnim i tipološkim vrijednostima, spomenik su dramatičnog vremena, koje je doduše stoljećima iza nas, ali njegove neposredne posljedice osjećamo još i današnjih dana. Nedopustivo je da jedna takva spomenička grupa, neprepoznata i bez adekvatne skrbi stoji izložena zubu vremena, te da se zvonici, koji su u prošlim stoljećima bili

obrana i posljednje pribježište lokalnog stanovništva, ruše pred našim očima i zamjenjuju anonimnim nakaradama od betona.

⁵⁸ Usp. H. Petrić, D. Feletar, P. Feletar, *Novi Zrin*, Zagreb 2001., posebno str. 48 i d.

⁵⁹ Usp. Adamček – Kampuš: prema podacima iz popisa poreza tijekom 16. stoljeća broj se poreznih obveznika smanjuje otprilike deseterostruko, te su posebno 70-ih godina stoljeća učestala pustošenja 'per walachos'.

1. Crkva sv. Brcka na Kalniku, rekonstrukcija stanja nakon obnove, 15-16. st.

2. Obnovljeni obrambeni zvonik župne crkve sv. Brcka na Kalniku, 15-16. st., stubište zvonika. Ulaz u zvonik u visini prvog kata, stubište je prigradeno kasnije

4. Obnovljeni obrambeni zvonik župne crkve sv. Brcka na Kalniku, 15-16. st.

3. Obnovljeno svetište župne crkve sv. Brcka na Kalniku, 15-16. st.

5. Župna crkva sv. Jurja u Rakovcu kod Vrbovca, pogled s jugozapada.

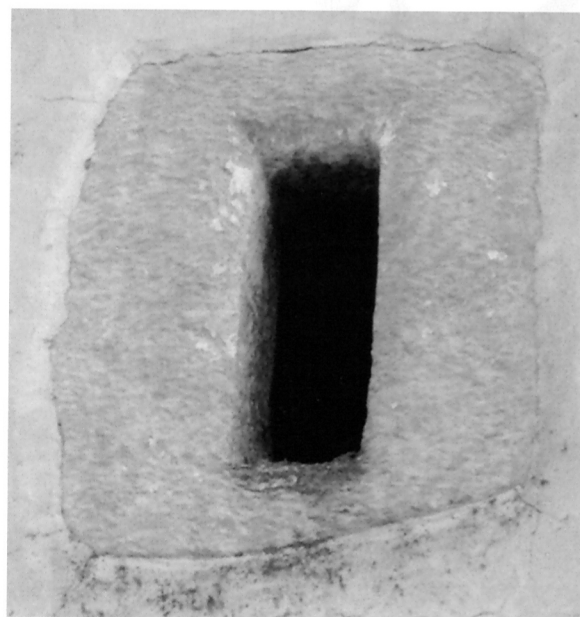
6. Kapela sv. Andrije Apostola u Kamesnici, 1377., pogled s juga.

7. Kapela sv. Andrije Apostola u Kamesnici, 1377., rekonstrukcija prvobitnog stanja.

8. Župna crkva sv. Marije u Gornjoj Rijeci, obrambeni zvonik, 15-16. st.

9. Župna crkva sv. Marije u Gornjoj Rijeci, obrambeni zvonik, 15-16. st. Detalj prozora strelnice.

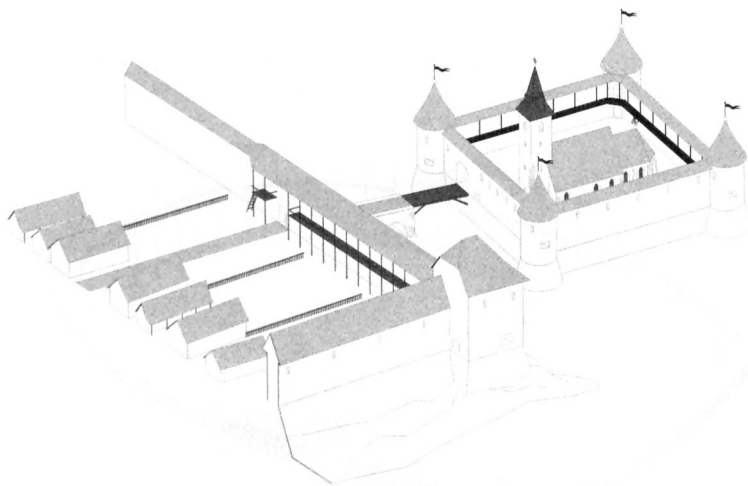

10. Župna crkva sv. Petra u Orehovcu, stanje nakon urušavanja zvonika 2001.

11. Župna crkva sv. Josipa u Hrašćini, svetište crkve i obrambeni zvonik sjeverno uz svetište.

13. Crkva sv. Križa u Križevcima, rekonstrukcija stanja u vrijeme izgradnje ili modernizacije obrambenog kaštela oko crkve. Odnos crkve prema obzidanom Donjem gradu.

Desno:

12. Župna crkva sv. Križa u Križevcima, obnovljeno svetište, 15. st.

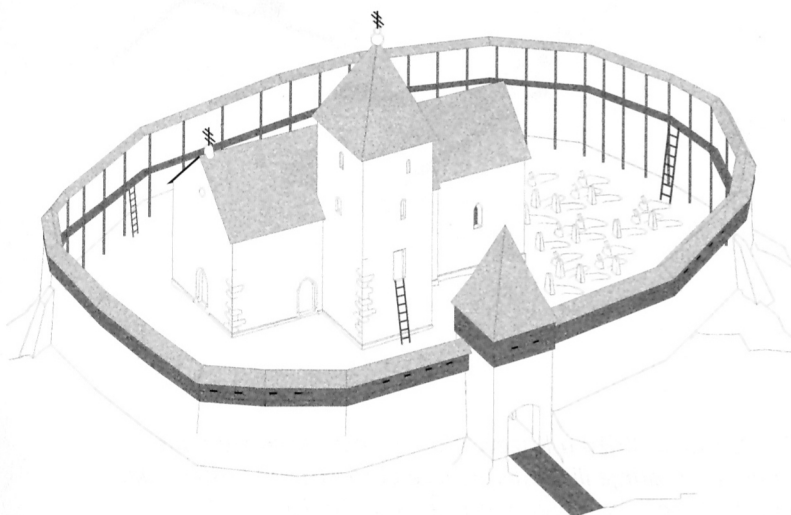

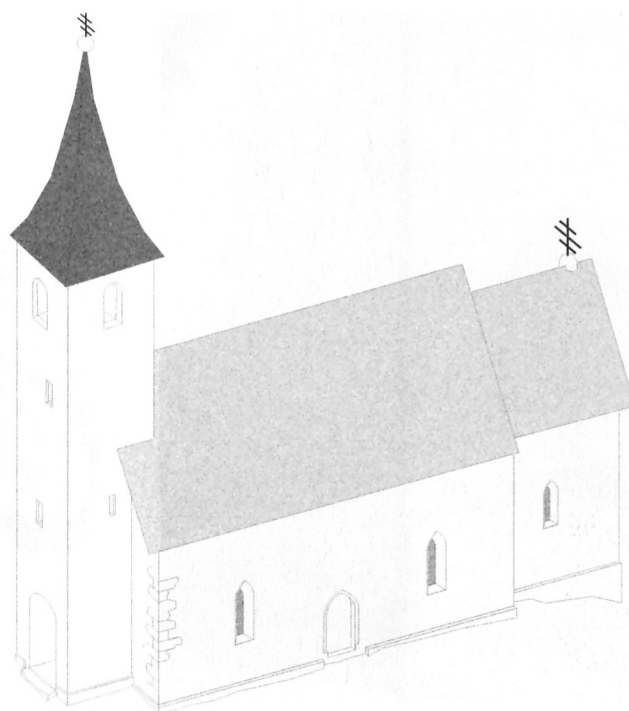
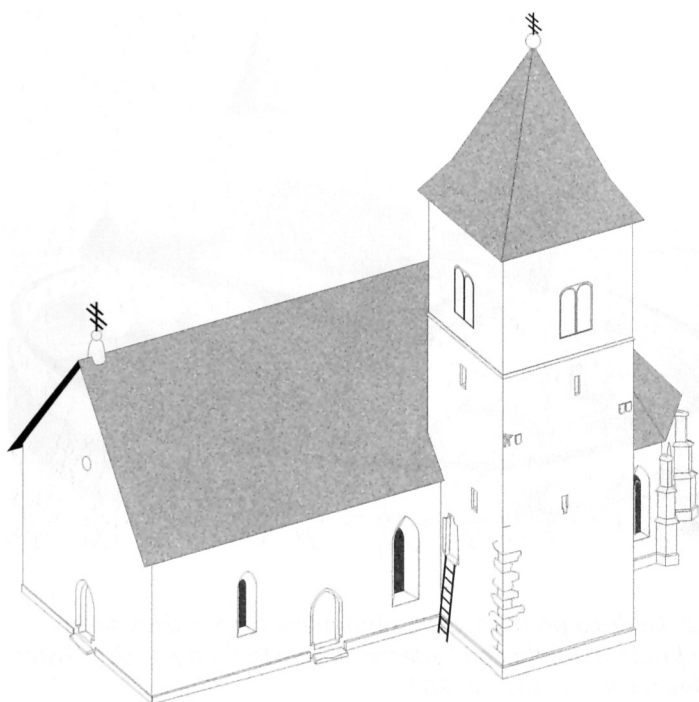
14. Župna crkva sv. Mihajla u Miholcu, pogled sa sjevera.

15. Župna crkva sv. Mihajla u Miholcu, obrambeni zvonik s južne strane lađe. Vanjsko stepenište do vrata zvonika u visini prvog kata dograđeno je naknadno.

16. Župna crkva sv. Mihajla u Miholcu, rekonstrukcija stanja nakon prigradnje obrambenog zvonika s južne strane, obrambeni tabor prema opisu iz vizitacija.

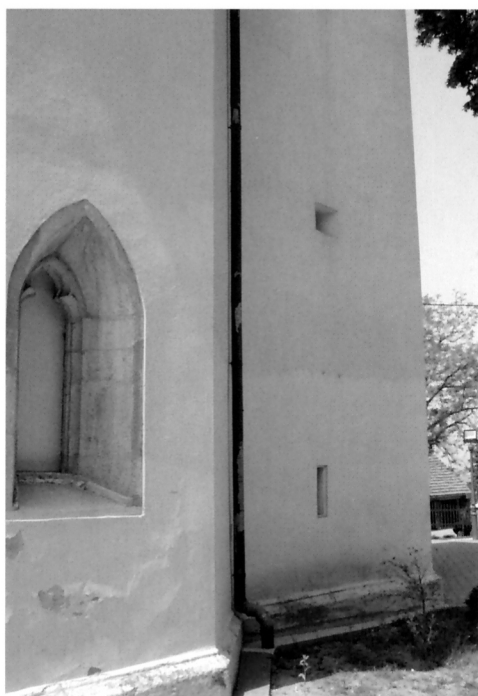
17. Župna crkva sv. Trojstva u Visokom, rekonstrukcija izgleda crkve nakon obnove, izgradnje obrambenog zvonika. Vjerojatno prva pol. 16. st.

18. Župna crkva sv. Ivana Krstitelja u Žabnu, rekonstrukcija stanja nakon obnove (prigradnje obrambenog zvonika).

19. Župna crkva sv. Trojstva u Visokom, obrambeni zvonik, 15-16. st.

20. Župna crkva sv. Trojstva u Visokom, obrambeni zvonik, 15-16. st.

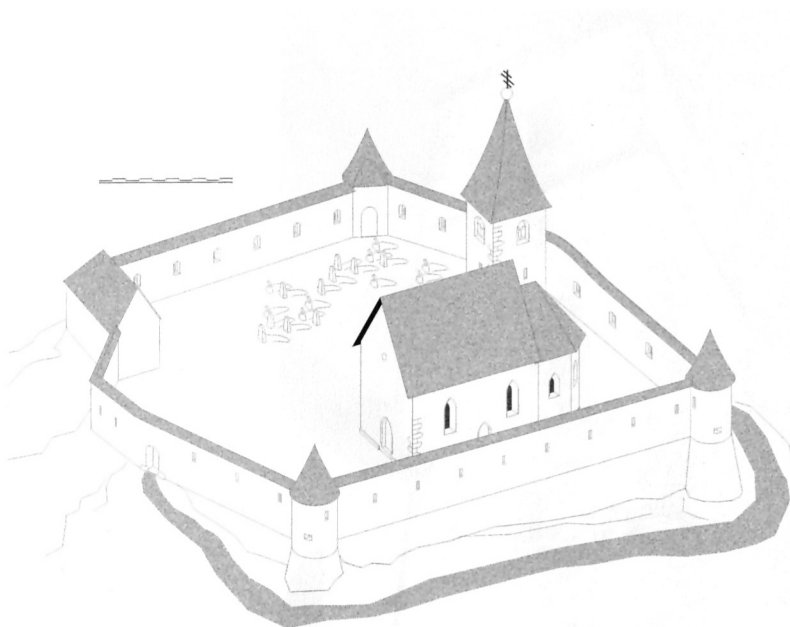
22. Goričica pri Domžalah, obrambeni tabor s dvostrukim pojasom obrambenog bedema. Rekonstrukcija prema P. Fister, *Umetnost*, str. 142, sl. 203.

Gore lijevo:

21. Župna crkva sv. Marije Magdalene u Gornjem Knegincu, 15-16. st., svetište crkve sa zazidanim gotičkim prozorom

23. Župna crkva sv. Marije Magdalene u Gornjem Knegincu, 15-16. st., svetište crkve s obrambenim zvonikom sjeverno uz svetište. U prvom planu je tzv. Andrijina kula, ostatak obrambenog tabora.

24. Župna crkva sv. Marije Magdalene u Gornjem Knegincu, rekonstrukcija izgleda crkve i obrambenog tabora, 16. st.

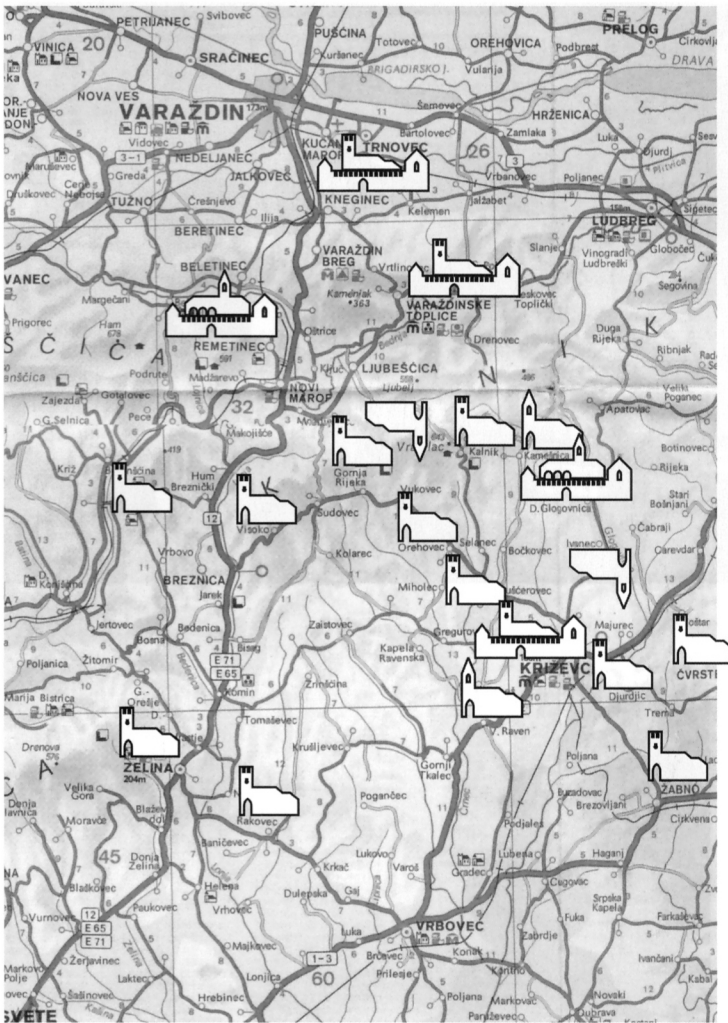
25. Kézdiszentlélek (Sînzieni, Rumunjska), crkva-tvrđava s obrambenim taborom, prema J. Gyöngyössi, Székelyföldi, str. 147, sl. 172.

26. Grosslobming kod Knittelfelda u Štajerskoj (Austrija), crkva s utvrđenim zvonikom tipološki srodna sjevernohrvatskom tipu. Crkva je obnovljena krajem 15. st., kada je produženo svetište, a vjerojatno i podignut zvonik

27. St. Georgen ob Judenburg u Štajerskoj (Austrija), utvrđena crkva s djelomice sačuvanim obrambenim bedemom i obrambenom kulom

28. Karta dijela sjeverne Hrvatske gdje su grupirani opisani spomenici. Na karti su prikazane opisane crkve-utvrde, utvrđeni samostani i tabori, te crkve bez obrambenih svojstava spomenute u tekstu. Okrenuti simboli označavaju potpuno izgubljene spomenike.

Zdenko Balog

The Kalnik Piedmont Group of Fortified Churches

The Kalnik Piedmont group of fortified churches counting some ten buildings within a relatively small area is a unique asset to the local landscape and a living witness of the fatal 16th century and the centennial struggle with the Ottoman Turks when Croatia was reduced to the “reliquiae reliquiarum.” As improvised refuges churches were provided with towers with loopholes which could resist, when needed, smaller detachments of Turkish army and of their “Vlah” allies. The territory of the Kalnik archidiaconate had been since times immemorial a well populated and rich area, as testified by the medieval history of its parishes, but due to the centennial warfare it was devastated and deserted, and it has not recovered ever since. Yet, this area reduced to ashes but never conquered avoided an even worse fate thanks to the fortified churches, a phenomenon well-known in the Christian architecture of the West.